

Бойко В.В. ІНСТИТУТИ СЕЛЯНСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В КРИМУ

У сучасному українському селі відбуваються складні процеси аграрних перетворень та реформування системи місцевого самоврядування. Багато гострих питань у цих сферах дотепер не вирішено, аграрна реформа в Україні здійснюється в умовах низького рівня самоорганізації і кооперації селянства та відсутності практичного досвіду самостійного господарювання на землі. В той же час Україна має глибокі традиції селянського самоврядування, які в умовах багаторічного панування тоталітарної системи виявилися незаслужено забутими. Перш за все мова йде про земельні громади 20-х років ХХ століття як надзвичайно популярний і впливовий інститут самоорганізації селянства. В контексті вищесказаного вивчення історичного досвіду зазначеного періоду є актуальною темою дослідження.

Мета даної праці полягає в аналізі процесів ліквідації інститутів селянської самоорганізації часів непу у ході насильницької колективізації в Кримській АРСР. Для досягнення вказаної мети автором реалізовано наступні дослідницькі завдання:

- простежити механізми втягування земельних громад до колгоспів;
- з'ясувати роль органів селянського самоврядування у системі влади на селі;
- проаналізувати факти опору з боку інститутів громадянського суспільства насильницьким діям тоталітарної влади.

Італійський історик Андреа Граціозі конфлікт між більшовицькою владою та селянством назвав “великою європейською селянською війною”, яка мала давні корені. Цей конфлікт визначався загальним тлом нашої історії, яке формувалося, з одного боку, силою і традиціями авторитарної імперської влади, з іншого – силою і автономним рухом села, особливо після 1861 року [9, с. 9–12].

Автономні устремління селянства, тяжіння до самоорганізації і саморегуляції своїм корінням сягають вглиб історії. Наприкінці ХVІІІ століття на Півдні України з'явилася община, а у татар на Кримському півострові вона існувала ще раніше, виконуючи самоврядні функції у питаннях розподілу землі. У пореформенні часи традиції селянської самоорганізації втілювали сільські громади як адміністративні одиниці нижчого рівня, які поряд із земствами фактично формували систему місцевого самоврядування в Російській імперії. Із встановленням влади більшовиків найвпливовішим інститутом селянської саморегуляції стали земельні громади як об'єднання селян-землекористувачів, селян-одноосібників. Таким чином, саме земля, володіння чи користування нею були і залишаються головним чинником автономізації села. Британський історик Дж. Хоскінг відзначив цікавий факт: у Росії періоду Московського царства поняття “земля” означало фактично місцеву громаду як альтернативу органам центральної влади [14, с. 62]. Ми вважаємо, що земельне самоврядування селянства не змінило свого характеру і в більш пізні часи аж до проведення насильницької колективізації в СРСР. Громада або земельна громада складала основу громадянського суспільства, яке завжди намагалося протистояти владі і тяжіло до автономії. На нашу думку, ліквідація одноосібного землекористування потрібна була більшовикам для того, щоб остаточно зламати громадянське суспільство, подолати його автономний рух і підпорядкувати тоталітарній владі. Саме такою була головна мета колективізації.

Процеси суцільної колективізації в Криму розглядалися останніми роками в роботах ряду істориків [7; 11; 12]. Вони добре простежили особливості урядової політики стосовно різних верств селянства, форми і методи залучення їх до колгоспів, хід та наслідки так званого “розкуркулення” тощо. Ми пропонуємо проаналізувати процеси суцільної колективізації в Кримській АРСР крізь призму боротьби інститутів селянської самоорганізації і громадянського суспільства із тоталітарною владою. Наукова новизна нашої роботи полягає також у залученні нових архівних матеріалів, які раніше дослідниками не використовувалися.

Протягом 20-х років ХХ століття сільське самоврядування в Кримській АРСР постало в декількох формах. З одного боку, існували земельні громади та кооперативні організації, які об'єднували селян територіально і допомагали їм організувати виробничо-збутову діяльність та ін. Особливістю цих структур було те, що вони добре вписувалися в зрозумілий селянству аграрний лад і спиралися на традиційні інститути самоврядування, які існували ще в дореволюційні часи. З іншого – сільські ради, комітети селянської взаємодопомоги, комітети незаможників, групи бідноти та інші пролетарські організації, що діяли на селі переважно не за ініціативою «знизу», а створювалися під контролем партії як структурні ланки диктатури пролетаріату. На відміну від земгромад вони не відображали інтересів усіх соціальних верств селянства, тому за деякими виключеннями популярністю і підтримкою з його боку не користувалися (Докладніше про це див. [6]). Їх створення як раз мало на меті обмеження автономізації селянства і поступове підпорядкування його державі. Але оскільки «природним» шляхом селянство до соціалізму не йшло, владі нічого не залишалося, як прискорити процес колективізації. У Кримській АРСР як і в інших регіонах країни цей процес здійснювався насильницькими методами, а селянство через свої громади до останнього намагалося чинити опір руйнуванню традиційного ладу життя. Основними механізмами втягування земельних громад до колгоспів були примусова контракція, створення виробничих товариств, формування місцевих селянських страхових насінневих фондів, скликання виробничих нарад при сільських радах, організація колгоспів-гігантів, що поглинали десятки населених пунктів, тощо.

Восени 1929 року процес переведення земельних громад на статут колгоспів було прискорено. Цьому

сприяло проведення різних заходів, у т.ч. «Тижня колективізації і врожаю», що проходив з 14 по 22 жовтня. В результаті з 1 жовтня 1927 по 1 жовтня 1929 року число колгоспів у Криму зросло з 428 до 1254. У ході проведення «Тижня колективізації» було організовано ще 219 колгоспів, куди було включено до 3 тисяч господарств. На той час в колгоспах уже працювало понад 20% селянських господарств Криму [5, Оп. 1, Спр. 924, Арк. 133]. Однак, судячи з доповідних записок численних уповноважених з проведення колективізації, цей процес ішов повільно і бажання вступати до колгоспів у селян як і раніше не було. Щодо цього показова ситуація, яка виникла в селі Ак-Кая Карасубазарського району. В селі існували артіль у складі 48 господарств і земгромада, що складалася з 34 господарств. Уповноважений з проведення «Тижня колективізації» на зборах комсомольського осередку порушив питання про їхнє злиття. Осередок проголосував «за», група бідноти підтримала це рішення, потім сільрада прийняла відповідну постанову, на загальних зборах артілі її було схвалено. Залишалось вирішити питання на земельному сході. Члени земельної громади ніяких заперечень не висловлювали, навіть проголосували за злиття з артіллю. Але коли було запропоновано там же записатися до колгоспу, ніхто заяви не подав, а по-між собою селяни говорили, «...що вони бачать, як у них в селі колгосп веде справу і взагалі їхня дисципліна нікуди не годиться, особливо наголошують, що артіль зараз голодує... що вони... з маленькою своєю артіллю не вміють справитися, а по злиттю і потім, кажуть, що пропаде все господарство...» [5, Оп.1, Спр. 924, Арк. 119].

Гонка за «темпом колективізації» виявилася результативною. До 1 грудня 1929 року кількість колективізованих селянських господарств подвоїлася в порівнянні з жовтнем і склала 41% [12, с. 75]. На цей час, коли «суцільна» колективізація все більш ставала реальністю, в суспільстві виникло питання про те, хто ж тепер має стати господарем села. В системі влади, що склалася на селі до кінця 1929 року, головними ланками були земельні громади, сільські ради і правління колгоспів. У цій системі несподівано виявився третій зайвий – сільради. Ініціативу їхньої ліквідації і передачі управлінських функцій правлінням колгоспів висунули працівники земельних органів і Колгоспсоюзу. Ця ідея знайшла підтримку в центральній пресі. Газета «Робочая Москва» 19 вересня 1929 року писала: «При суцільній колективізації селищ з повним усусільненням всі функції сільрад здійснюються колгоспами... збереження сільрад при наявності суцільного колективізованого селища... буде зайвою і дорогою адміністративною надбудовою над колгоспами» [10, с. 57].

Разючий факт: через 12 років після завоювання більшовиками влади, основною формою якої були ради, у країні в повний голос лунають заклики до їхньої ліквідації. А тим часом в цьому була частка законності, адже в роки непу сільради так і не змогли знайти свого місця в якості органів селянського самоврядування, віддавши ініціативу земельним громадам. Вони так і не стали справді народною владою, виконуючи головним чином організаційно-ідеологічні функції однієї зі структурних ланок диктатури пролетаріату. Що стосується Колгоспсоюзу і його низового апарату, саме він займався практичним втіленням рішення партії та уряду з посилення темпів колективізації, зосередивши в своїх руках неосяжну владу, яка давала йому право бути повним господарем села. І земельні громади, і сільради за своєю природою були більшою чи меншою мірою демократичними структурами. І сільський сход, і земельний сход являли собою силу, здатну протистояти диктату «уповноважених» з колективізації. Досвід показував, що якщо запитувати думки рядових селян чи ставити питання на голосування, то колгоспи неможливо буде створити не тільки в заданий термін, але й до кінця століття. Тому і виникла проста ідея: оголосити село колгоспом, призначити Правління – от і достатньо влади на селі. В Колгоспсоюзі розуміли, що дні земельних громад добігають кінця, вони зникнуть самі собою в результаті того, що останній одноосібник стане членом колгоспу. Сільради ж будували свою роботу за іншим принципом, тому саме вони стали головним об'єктом критики.

Зима 1929–1930 р. стала апогеєм насильницької колективізації. Партійні органи ставили завдання до березня-квітня 1930 року в основному завершити цей процес і колективізувати до 97% селянських дворів. На місцях побоювалися невиконання цього завдання у встановлений термін, тому орієнтувалися на ще більш прискорені темпи, пропонуючи селянам колективізуватися протягом 24 годин, після чого ті, що не вступили, «...залишаться поза колгоспами з усіма наслідками, які звідси випливають...». В інформаційних доповідях про хід колективізації, що надходили до Кримського ОК ВКП(б), вказуються численні факти погроз з боку уповноважених на адресу селянства. У Перекопі Джанкойського району господарствам, що не бажали йти до колгоспу, погрожували конфіскацією землі: «земля вам буде надаватись на Марсі, а пасовища для худоби будуть відведені на дахах ваших будинків». В Акшеїсі того ж району насильно змушували земгромаду обробляти землю в одну борозну в той час, коли більшість членів громади колективізуватися не бажала і ніяких статутів не приймала. У Баксані Карасубазарського району на земельному сході під час обговорення питання про колективізацію представники партосередку заявили: «Хто не ввійде до колгоспу, тому оголосимо бойкот, не відпустимо товарів з кооперативу, якщо потрібно, то виселимо з району...». Паралельно йшов процес конфіскації посівного матеріалу, хліба й інших «надлишків». У Сімферопольському районі практикувалися так звані «нічні штурми»: о 2-3-й години ночі дворами йшла бригада уповноважених і робила повальні обшуки в пошуках насіння [2, Оп. 1, Спр. 8414, Арк. 27-28, 53, 141; 1, Оп. 1, Спр. 1778, Арк. 101, 102; 5, Оп. 1, Спр. 1016, Арк. 212].

Селяни чинили опір як могли. В селі Ускут Карасубазарського району після доповіді про колективізацію чулися вигуки: «Громадо, що ви сидите і думаєте, підніміться і підемо звідси». В результаті близько 500 чоловік залишило збори, а інші викрикували: «що ви наливаєте свої закони», «радвлда нас обібрала»,

«ви говорите, що поміщиків немає, а після залишаєте своїх поміщиків-колгоспників». Особливо активно проти усупільнення виступали жінки. «Бабський бунт», описаний у відомому романі М.Шолохова, в кримських селах був досить поширеним явищем. Жінки як правило були найпасивнішою частиною земельної громади, але в ході колективізації розуміючи, що скоро нічим буде годувати дітей, влаштовували бойкоту, своїм шумом зривали сходи, розпускали всілякі плітки, подібні тим, що в колгоспах усупільнюють жінок, дітей відбирають від батьків тощо. Були випадки, коли уповноважені на зборах позбавляли жінок права голосу, наперед знаючи, що ті налаштовані рішуче проти організації колгоспу.

Знаючи про негативні настрої земельних громад, уповноважені найчастіше обмежувалися обговоренням питання про колективізацію на зборах бідноти, а потім переносили його на розгляд сільради, мінаючи загальні збори. Селяни намагалися не допускати таких ситуацій. Коли в селі Баринь Німецький були призначені збори бідноти, вся земельна громада заздалегідь зібралася в клубі, пройшовши туди через чорний хід, і після приходу доповідача зажадала відкриття загальних зборів [5, Оп. 1, Спр. 923, Арк. 21; 5, Оп. 1, Спр. 1016, Арк. 75, 79, 208; 2, Оп. 1, Спр. 8414, Арк. 27, 34].

Однак істотних результатів опір селянства не досяг і до березня 1930 року в більшості районів Криму вже рапортували про стовідсоткову колективізацію. Правда, в багатьох випадках стовідсотковість була липовою, тому що уповноважених найчастіше в гонитві за цифрами цікавила формальна, а не фактична сторона справи.

2 березня 1930 року вийшла у світ стаття Й.В.Сталіна «Запаморочення від успіхів», після чого колективізація була пригальмована. Причини появи такої публікації крилися на поверхні – під загрозою зриву виявилася весняна сівба, обстановка на селі розпалювалася, настрої селянства були відверто антирадянськими. Зі статті випливало, що стратегічний курс партії на колективізацію залишається незмінним, однак терміни реалізації цього завдання повинні бути переглянуті. При цьому сам процес насильницького усупільнення був оголошений антипартійною лінією місцевих керівників, що зарвалися. Селяни зрозуміли зміст статті однозначно: раз сам Сталін виступив проти насильницького створення колгоспів, значить необхідно повернутися на колишні позиції. Почалися масові виходи з колгоспів. На загальних зборах в селах Карасубазарського району селяни заявляли: «Нам ніхто не читав статуту, коли ми записалися, нас просто лякали. Якщо ж можна працювати окремо, не бажаємо бути в колгоспі, дайте нам назад наше майно».

В цілому по Криму до березня 1930 року було колективізовано 72332 господарства, тобто 86,2%. Станом на 10 травня вийшло з колгоспів 30083 господарства, або 41,6%. Найбільше виходів з колгоспів відзначено в Карасубазарському – 45,9%, Сімферопольському – 49,3%, Керченському – 52,7%, Євпаторійському районах – 54,6%. Таким чином, відсоток колективізації значно зменшився (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Темпи колективізації протягом 1930 року [2, Оп. 1, Спр. 8414, Арк. 552-557; 5, Оп. 1, Спр. 1016, Арк. 363, 409].

Дата	Кількість колективізованих господарств	% колективізації
10 травня	42279	50,4
20 травня	39613	47,1
25 травня	40881	48,7
1 червня	40092	47,8
10 червня	39231	46,7
15 червня	39383	46,9
1 липня	38094	45,4
20 вересня	36511	43,5
1 жовтня	38100	45,4

У зв'язку з масовими виходами з колгоспів виник ряд проблем, пов'язаних із землеустроєм одноосібників. Особливо гостро питання про землю постало в тих місцях, де спостерігалось малоземелля. Не було зрозуміло, хто повинен постачати раніше усупільнене і витрачене насіння тим селянам, які залишилися в земгромаді. Також слід було врегулювати питання про відвід землі земгромадам для підняття чорного пару. Виникали проблеми й такого плану: в селі Княста Сімферопольського району сад до колективізації оброблявся земельною громадою, а після розпаду колгоспу склад артілі, що залишився, не міг справитися з його обробитком. Виникала також необхідність переукладання контрактаційних договорів із селянами, що вийшли з колгоспів. Неврегульованість питання про розрахунки з одноосібниками в земгромадах Гірського Криму та Південного узбережжя призвела до того, що колишні колгоспники відмовлялися брати ділянки землі для засіву їх тютюном. На 10 травня 1930 року було засіяно лише 23% тютюнових плантацій, що неминуче вело до зриву весняної сівби [2, Оп. 1, Спр. 8414, Арк. 56, 127-128, 140].

З метою врегулювання вищевказаних питань ЦВК і РНК СРСР 12 квітня 1930 року прийняли постанову «Про заходи сприяння розширенню площі посіву в одноосібних селянських господарствах». У ньому вказувалося на необхідність рішуче припинити спроби надання одноосібникам незручних земель і зменшення розмірів їхніх земельних наділів. Пропонувалося через земельні громади, сільради, кооперативні організації тощо довести плани сівби до кожного двору одноосібних селянських господарств. Аналогічну

постанову «Про порядок наділення землею бідняцько-середняцьких господарств, що вийшли з колгоспів» було прийнято ЦВК і РНК Кримської АРСР. У ньому передбачалося наділення господарств, що вийшли з колгоспу, придатною орною землею в межах їхньої земельної громади. В той же час відзначалося, що за колгоспами залишаються кращі за якістю і більш зручно розташовані землі [13, с. 52-57].

В цей же період були прийняті правові акти, спрямовані на остаточну ліквідацію земельних громад у районах суцільної колективізації. 3 лютого 1930 року ЦВК СРСР затвердив Основні положення про організацію сільських рад у Союзі РСР, стаття 14 яких передбачала ліквідацію земгромад у сільських місцевостях і пунктах суцільної колективізації з передачею всіх їхніх прав сільським радам. Документ був опублікований в «Известиях» 7 березня, через кілька днів після виходу в світ вищевказаної статті Сталіна. Масові виходи з колгоспів трохи пригальмували практичну реалізацію цієї постанови. На місцях чекали вказівок і вели з цього питання листування з вищими органами. Лише 30 липня 1930 року ВЦВК і РНК РРФСР прийняли постанову «Про ліквідацію земельних громад у районах суцільної колективізації». Ліквідація земгромад передбачалася в тому разі, якщо в межах даної громади колективізовано не менш 75% селянських господарств. Права ліквідованих земгромад з регулювання господарства і землекористування входивших до їхнього складу дворів перейшли до сільських рад. Землі і майно земгромад поділили між собою сільради й утворені зі складу даної громади колгоспи. При цьому сільрадам відійшли землі і майно несільськогосподарського призначення, громадські будинки (хати-читальні, громадські лазні), млини, крупорушки, олійниці тощо. Угіддя і майно сільськогосподарського призначення – орні землі, вигони, косовиці; громадські воли, прокатні пункти, сільгоспінвентар і т.п. – надійшли в трудове користування і неподільні фонди колгоспів. Відповідальність за тими зобов'язаннями земельної громади, що залишилися непогашеними, повинні були нести окремі господарства, що складала громаду. Зобов'язання з контрактації, прийняті на себе земгромадою, залишалися щодо відповідних господарств у силі й по її ліквідації [1, Оп. 2, Спр. 51 Арк. 2, 3, 7, 8; 1, Оп. 1, Спр. 1935, Арк. 59; 1, Оп. 1, Спр. 1775, Арк. 83].

Але і після прийняття постанови ВЦВК земельні громади Криму продовжували функціонувати. Влітку 1930 року земгромадам нав'язувалося прийняття контрольних цифр з хлібозаготівель, однак, судячи із документів, вони продовжували виявляти норовистість: «У ряді місць спостерігається затягування доведення плану до села і в громадах, які прийняли план, не організоване соцзмагання за дострокове виконання плану і прийняття самозобов'язання вивозу хлібних надлишків кожним господарством на загальному сході». На 20 серпня 55 земгромад Сімферопольського району відмовилися прийняти контрольні цифри з хлібозаготівель, на 1 вересня по Євпаторійському району одноосібники виконали план хлібозаготівель на 47,3%, у той час як колгоспи – на 117,5%, а радгоспи – на 124%. На земельних сходах селяни висловлювалися різко: «хочете – забирайте самі, везти не будемо... видайте довідку, що ви забрали, контрольних цифр приймати не будемо, якщо виявляться надлишки – самі продамо». У Джанкойському районі голова земельної громади 49-ї переселенської дільниці заявив, що «...контрольні цифри все господарство гублять», а на 124-й переселенській дільниці селяни відповідали уповноваженим, «що тільки з гвинтівками будуть брати цього року в нас хліб – інакше ми не віддамо». Через півроку земгромади згадуються в обкомівських доповідях у зв'язку з небезпекою зриву весняної посівної кампанії 1931 року. В єврейських переселенських дільницях цілі групи селян відмовлялися від землі у зв'язку з нестачею насіння (результат конфіскації «надлишків»), а деякі колгоспи і земельні громади висували зустрічні плани сівби зернових, відмовляючись приймати завдання, спущені «зверху» [1, Оп. 2, Спр. 622, Арк. 125, 187, 269, 308; 5, Оп. 1, Спр. 1016, Арк. 312-313; 5, Оп. 1, Спр. 1112, Арк. 36].

Досить дивним видається такий факт, що деякі земгромади Криму протягом 1930 року продовжували жити тихим общинним життям, далеким від перипетій великої політики. Протоколи загальних зборів земельної громади села Чуча Джанкойського району свідчать про розгляд таких питань як про сівбу лікарських та олійних рослин, про купівлю громадського бугая, про прийом до членів земгромади, звіт земради та співповідь ревкомісії тощо [4, Оп. 1, Спр. 88, Арк. 7, 33, 36, 48].

5 січня 1931 року ЦВК Кримської АРСР спеціальним декретом скасував функціонування земельних громад на півострові [1, Оп. 2, Спр. 51, Арк. 1]. Але деякі факти вказують на те, що і після виходу цієї постанови земгромади не припинили свого існування. Лист до Бахчисарайського райземвідділу від одного з членів Дуванкойської земельної громади значиться січнем 1931 року. Документи також свідчать, що у 1931 році в контрактації приймала участь 71 земгромада Бахчисарайського району, тобто майже всі земгромади цього району [3, Оп. 2, Спр. 129, Арк. 241; 3, Оп. 2, Спр. 142, Арк. 29-31]. Отже, земельні громади були настільки популярним та зрозумілим для селян інститутом самоврядування, що процес їх ліквідації розтягнувся в Кримській АРСР на багато місяців.

У радянській історіографії протягом декількох десятиліть панувало твердження про те, що процес масової колективізації сільського господарства в СРСР був об'єктивно обумовлений і підготовлений усім розвитком аграрного сектору в 1920-ті роки. В якості типових аргументів хотілося б навести деякі уривки з виступу тодішнього наркома землеробства УСРР А.Шліхтера на XV-му з'їзді ВКП(б). Він говорив про необхідність введення в земельних громадах громадської сівозміни, коли одне або два поля сівозміни робляться обов'язковими для всіх членів земгромади: «Індивідуальні межі в умовах громадської сівозміни фактично стираються, і це створює об'єктивні передумови для *тракторних товариств*... З іншого боку, обов'язковість загальних клинів, про які я говорив, створює об'єктивні передумови для поступової *масової* колективізації господарства на ґрунті виробництва... Матеріальні вигоди, одержувані господарством в умо-

вах громадської сівозміни, втягують непомітно до колективу всю земельну громаду... Створюється, таким чином, поступово комплексний виробничий колектив усієї земельної громади...» [8, с. 1303–1304].

Варто підкреслити, що в наведеній цитаті не міститься ідеолого-політичних постулатів, вона цілком присвячена економічному обґрунтуванню доцільності перетворення земельних громад на великі сільсько-господарські виробничі колективи. Але справа в тому, що для більшовиків політичні інтереси завжди були вище економічної доцільності. Якби на першому місці стояли інтереси економіки, зрозуміло, що потрібно було б і далі продовжувати нову економічну політику, звільняючи її від обмежень політичного характеру. З ліберальною економікою нічого спільного не мали ні політика пріоритетної підтримки бідноти, ні насадження колгоспів і радгоспів, ні хлібозаготівлі з насильницькими реквізиціями «надлишків», ні ліквідація так званого «куркульства», ні суцільна колективізація. Якби аграрна політика більшовиків кінця 20-х – початку 30-х років мала під собою реальне економічне підґрунтя, її не довелося б здійснювати тими методами, про які мова йшла вище. Те, що відбулося з українським і російським селом у зазначений період, ніяк не схоже на «непомітне втягування до колективу земельних громад». Логіку Шліхтера, Молотова та інших зрозуміти можна. Але скільки б загальних клінів не було в земельній громаді, для того, щоб їх міг обробити трактор, не потрібно віддавати останньої корови до колгоспу. Збереження одноосібного господарства не заважало здійсненню тракторизації, механізації, меліорації та інших способів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. На наш погляд, аграрний сектор країни міг би ефективно розвиватися на шляхах подальшого поглиблення кооперації селянського господарства в рамках вільного функціонування ринкової економіки. На жаль, дана перспектива навіть теоретично не могла здійснитися в умовах більшовицької диктатури. Ліквідація земельних громад стала, таким чином, логічним завершенням процесу підпорядкування державі селянства як соціальної групи і тих інститутів самоврядування, що функціонували в рамках цієї групи.

Джерела та література

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДА в АРК). – Фонд Р-663. Центральний Виконавчий Комітет Кримської АРСР.
2. ДА в АРК. – Фонд Р-460. Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції Кримської АРСР.
3. ДА в АРК. – Фонд Р-29. Бахчисарайський районний земельний відділ.
4. ДА в АРК. – Фонд Р-1215. Татанайська сільрада Джанкойського району.
5. ДА в АРК. – Фонд 1. Кримський обком ВКП(б).
6. Бойко В.В. Земельные общества Крымской АССР 20-х годов XX века как органы крестьянского самоуправления // Культура народов Причерноморья. – Август 2001. – № 22. – С. 79–84.
7. Брошеван В.М. Раскулачивание в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1989. – 120 с.
8. ВКП(б). Съезд, 15-й. 1927. Декабрь. Стенографический отчет. В 2-х ч. – Часть 2. Заседания 17 – 20 (12-19 декабря 1927 г.). – М.: Госполитиздат, 1962. – 874 с.
9. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М.: РОССПЭН, 2001. – 96 с.
10. Ликвидация кулачества как класса в районах сплошной коллективизации. (Сборник). – Симферополь: Крымиздат, 1930. – 139 с.
11. Маковский В.В. Политика властных органов Крымской АССР по отношению к различным слоям крестьянства в 1920-е годы // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 271–275.
12. Мона Ж.Н. В чем заключались особенности колхозного строительства в Крыму? – Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Горбунов Ю.И. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 67–77.
13. О колхозном строительстве. Сборник важнейших решений ЦК и ОК ВКП(б) и Правительства. – Симферополь: Изд-е Райкома ВКП(б), 1930. – 79 с.
14. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917). – Смоленск: Русич, 2000. – 512 с.

Бородин С.В.

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В КРЫМУ НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ

Цель статьи – анализ земельной реформы генерала Врангеля

При А.И. Деникине все законы и распоряжения, изданные в короткий период существования Крымской Советской Социалистической Республики, были аннулированы. Прекратилось действие и третьего советского аграрного закона. Конфискованные имения снова стали собственностью их прежних владельцев. Самовольно захваченные крестьянами земли у них отбирались и возвращались тем, кому они принадлежали ранее. Крестьянам позволялось использовать только часть урожая с захваченных ими сенокосных угодий [1].

В 1920 г. правителем в Крыму стал Врангель, который, провозгласив «новый курс», в первую очередь, обратился к решению аграрного вопроса. При этом он учел ошибки своего предшественника Деникина, полностью восстановившего дореволюционные аграрные отношения. Опыт гражданской войны диктовал Врангелю необходимость создания в деревне социальной опоры для антикоммунистического движения.